

УДК 811.161.2:81'373.611

Гомонай Р.О., аспірантка Інституту української мови НАН України

Прикметники з префіксом без- у староукраїнській мові XVI століття

У цій статті розглядаються прикметники з префіксом БЕЗ-, зафіксовані пам'ятками української мови XVI ст. На підставі зібраних даних було з'ясовано, що основним способом творення прикметників такого типу був префіксально-суфіксальний, в основі якого лежало приєднання, як правило, суфікса -Н- до сполучення іменника в родовому відмінку з прийменником БЕЗ. Аналіз семантики й структури похідних слів показав, що префікс БЕЗ- у сполученні з конкретними іменниками передавав значення "позбавлений того, що назване твірним словом", а в сполученні з абстрактним – набував значення "властивості предмета, його якості чи стану".

In this article we analyze adjectives with prefix "BEZ-" which have been fixed in Ukrainian language monuments of 16th century. The obtained data have shown that main method of creature of this type adjectives was prefixation plus suffixation. It means that suffix -N- was added to noun with preposition "BEZ". The analysis of structure and meaning of derivates has shown that prefix "BEZ-" in combination with concrete noun means "deprived of something" and in combination with abstract noun represents the property of object, its quality and state.

Одним з найпродуктивніших способів поповнення лексичного складу мови є словотвір, тобто утворення нових слів на базі наявних за допомогою певних словотворчих формантів. Причому кожна частина мови характеризується неоднаковою поширеністю різних способів творення, специфічними афіксами, різною типологією словотвірних значень та ін. Що ж стосується прикметника, то тут поряд із суфіксацією найпоширенішими способами словотвору залишаються префіксальний і префіксально-суфіксальний. Об'єктом даного дослідження стали прикметники з префіксом БЕЗ-, зафіксовані пам'ятками XVI ст.

Незважаючи на велику продуктивність утворень з префіксом БЕЗ- та їх поширення в українській мові, в мовознавчій літературі ще й досі немає повного і всебічного висвітлення специфіки цих прикметників. Як правило, історія розвитку прикметників з префіксом БЕЗ- згадується тільки принагідно [8, с. 244; 9, с. 209; 211; 6, с. 31; 5, с. 16 та ін.]. У монографії А.П.Грищенка "Прикметник в українській мові" основна увага приділяється суфіксальному утворенню прикметників в історії української мови. Що стосується префіксальних утворень з БЕЗ-, то вчений тільки виділяє утворення типу "БЕЗ + родовий відмінок іменника + суфікс -Н-" як окремий різновид префіксально-суфіксальних утворень, але не дає його історичного аналізу [4, с. 179] (коли з'явилися в мові прикметники такого типу, як і на основі чого утворилися, які словотвірні значення передавали тощо).

Найбільш вичерпна характеристика прикметників з префіксом БЕЗ- у давньоруський період (XI-XIV ст.) представлена в працях російських лінгвістів В. М. Виноградової [1; 2; 3] та В. Д. Романовської [7]. Але дослідниці в основному беруть до уваги російські пам'ятки зазначеної доби. Таким чином, можна констатувати, що прикметникові утворення з префіксом БЕЗ- в українській мові різних історичних періодів залишилися поза увагою дослідників. З огляду на це запропоноване дослідження має не тільки актуальний характер, але й певне значення для вирішення питань діахронного словотвору прикметників української мови.

Мета статті – на основі пам'яток XVI ст. описати прикметники з префіксом БЕЗ-, визначити їх семантичні та структурні особливості.

Аналіз зібраного матеріалу показав, що для прикметників з префіксом БЕЗ- характерним є префіксально-суфіксальний спосіб творення, до якого в переважній більшості випадків залучається суфікс -Н-. Такі прикметники могли утворюватися від основи конкретних та абстрактних іменників, що безпосередньо впливало на семантику похідного слова. Так, утворені від назв конкретних предметів прикметники отримували значення "такий, що не має чогось, що позначене твірною основою, позбавлений чогось". В основі цього словотворчого типу лежить сполучення родового відмінка іменника з прийменником БЕЗ. Залежно від значення мотивуючого слова можна виділити кілька семантичних груп похідних прикметників:

1) прикметники, утворені від іменників, які є назвами частин тіла людини чи тварини: **безязычныи** – ... *же господь слѣща умудряет, же безязычного и гугнивого Моисеа в мовѣ украшает...* (КО, 2 зв.); **безголовний** – *Безголовная справа* (Пам. IV, отд. II, 191); **безногий** – *тамъ же ... не застали ничего, только дей худого, а безногого, а сxorалого коня* (Арх. ЮЗР, 6/1, 77). Прикметники цієї семантичної групи могли розвивати переносне значення. Наприклад, прикметник **безсердечный** отримував значення “нечулий до інших; безжалісний, жорстокий, нечуйний”: *легкомыслно (ст) лю(д)скѣу строфоуетъ слѣпыми глоухими, шалеными бѣ(з)сердечными...* (КО, 207).

2) прикметники, утворені від назв різних конкретних предметів: **безводный** – ... *гды своими плохими смѣло(ст)ми, яко облацы бѣ(з)водны(и) ... выстоупѣмо* (КО, 204), ... *коли жь пакъ нечистый доухъ из члка изыйде(т) переходи(т) черезъ) безводны(и) мѣста ищюучи покоА...* (ПС, 59); **безмытныи** – *Безмытное торгованье* (Арх. ЮЗР, I, 69), ... *листы безмытныи* (Арх. ЮЗР, I, 69); **безыменный** – ... *бо я съ таковыми машкаръниками (безыменными) не звыкъ справы мевати* (Відп. ПО, 1049); **беззаконный** – ... *соудо (м) бѣзако(н)ны(м) во(з)неслисА* (Виш. Кн., 261); **безправный** – *За таковыя повѣсти заочные и безправные не маемъ жидовъ имати а ни карати* (Арх. ЮЗР, I, 108), *безправныи грабеж* (АЖ, 11 зв.; 35 зв.; 46 зв.); **безплодный** – *Єв(г)листа вытисоус, якъ іс послалъ по аслѣи якъ смоковницюу безпло(д)ноюу оусоушилъ* (ПС, 170); **безобронный** – *безобронного чоловѣка, барзо сxorялого збили, змордовали* (Арх. ЮЗР, 3/1, 143) та ін.

Більшість прикметників з префіксом БЕЗ- утворені від абстрактних іменників. Такі прикметники поряд із значенням “позбавлений чогось” отримують значення “якості, свойства, признака, характеризующего человека и различные предметы и явления” [1, с. 192]. Тобто вони виражають ознаку, яка характеризується протилежністю якості порівняно з тією, що названа твірним словом: *беззлюбивый, безсилный, безскорбный, безславный, безразумный, беспечальный (безпечальный, безъпечальный), безвстидный (безвстыдный, бесвстыдный, безстужий, безстыдный, безстудный), безстрастен (безстрасный), бесъче(ст)ный, безхитрый* та ін. Наприклад: *члкъ ... прилѣчилА къ звѣрАтамъ бѣ(з)разумны(м) и сталА и(м) подобный* (Сур., 5), ... *в достатка(х) беспѣча(л)ны(х) и роскошны(х), я(к) в мас(л)ѣ плывае(т)е* (Виш. Кн., 274), *а ва(с) безъпечалныхъ оучинимо* (ПС, 123), *еди(н) бо є(ст) бѣ(з)стр(с)тѣ(н), и бѣ(з)грѣшенъ* (КО, 223), *Якъ дѣрныи и бесъче(ст)ныи патрїа(р)хи ничего славного и пожиточного ... в зѣ(м)ли сей не чинА(т)* (Виш. Кн., 278), *А если не згаднетъ тое простое и безхитрое загадки, тогда...* (Виш. Кн., 153), *бѣ(з)сты(д)ныи очи*

колоти бѣдѣтъ (См. Кл., 11), ... *псо(м) бѣ(з) студны(м)...* (Виш. Кн., 309), *Але колижъ ли тебе Богъ ли, хто ли иный нагодилъ, жесь такъ смелый и безстужий* (Відп. ПО, 1045).

Названа група прикметників співвідносна формально і семантично не тільки з іменниками, але і з прикметниками з суфіксом -Н-, утвореними від цих іменників, і є їх антонімами. Наприклад: **безславный** – **славный**: ... *як от бѣ(з) славного до славного прибѣгли естѣ* (Виш. Кн., 294); **безсилный** – **силный**, **безхитрый** – **хитрый** тощо. Існування таких прикметників, які мали подвійну мотивацію, зафіксовано також пам’ятками XI-XIV ст. Це дало підставу В.М. Виноградовій стверджувати, що вже в давньоруський період “весьма вероятно существовала возможность префиксального образования с приставкой БЕЗ-” [1, с. 206]. Однак таке співіснування зовсім не виключало можливості паралельного самостійного утворення прикметників префіксально-суфіксальних від абстрактних іменників і префіксальних від прикметників за допомогою префікса БЕЗ- [7, с. 222]. Розвитку префіксації в таких випадках могла сприяти велика поширеність близьких за семантикою до прикметників з префіксом БЕЗ- префіксальних прикметників з префіксом НЕ-. Вказана особливість, на нашу думку, стосується і прикметників XVI ст.

Досить численною є група прикметників, які мають релігійну семантику. Пов’язано це насамперед з поширенням реформаторського руху в Україні і розвитком полемічної літератури. Дуже часто в пам’ятках трапляються слова на зразок *безгрішний, безбожний, безсмертний, бездушный* тощо. Наведемо деякі приклади: *смѣлость и вшечность безбожнюю ... принесла* (А), *бгъ са(м) только бѣ(з)грѣшенъ и неа(т)мѣненъ* (См. Кл., 12), *бгъ са(м) только бѣ(з)грѣшенъ* (См. Кл., 7), *безсмертныи живутъ въ святыни, и божеіей служатъ святой благостыни* (УП к. 16 – п. 18 ст., 72), *Слѣд к постыжению и изучению художества, приводящаго к царствующей безсмертной и вѣчной правдѣ* (Виш. Кн., 152).

Деякі прикметники з префіксом БЕЗ- мають значення відсутності певної дії, нездатності до дії. До таких можна віднести **безмолвний** – ... *на тое затишное, безмолвное и беспечальное житие иноческого чину людемъ записуемо* (Арх. ЮЗР, 1/VIII, 90), ... *и присѣдѣвши мѣстном и безмолвом увялити и изсушити* (Виш. Кн., 153); **безглаголень** – ... *мнимае(т)е и Никифоро(в) язы(к), которого затворили є(с)тѣ и не слышите его вашѣ неправдѣ обличаюци(и), яко ннѣ мо(л)чи(т) бѣ(з)гленъ є(ст)* (Виш. Кн., 310).

Крім суфікса -Н-, до утворення прикметників з префіксом БЕЗ- залучаються й інші суфікси: 1) -ИВ- (**беззлюбивый** – *Але когда добрый владыка на проповѣдъ выбралъ простыхъ хлопов, смиренныхъ нищихъ, беззлюбивыхъ рыболовов...* (Виш. Кн.,

104); 2) -ЛИВ- (*безфрасушливий* – *Безфрасушливая жизнь* (Арх. ЮЗР, II, 221), ... *да на МА(к)ки(x) постслаА(x) сти(т) и // бє(з)фрасоушливоу жизнь живе(т)* (Виш. Кн., 252 зв. – 253).

Отже, основною функцією префікса БЕЗ- було вираження заперечення. Маючи винятково приіменниковий характер, префікс БЕЗ- відповідає, на думку О.Трубачова, дієслівно-іменниковому запереченню з часткою НЕ [10, с.11], наприклад, *безстидний* – який не має стиди, *безногий* – який не має ноги чи ніг і под.

Водночас поряд з основним значенням відсутності чогось прикметники з префіксом БЕЗ- інколи отримували значення високого ступеня вияву ознаки. Це стосується прикметників, утворених від іменників на позначення різних величин вимірювання, наприклад: число – *безчисленый* – “дуже численний”: *Гласы же безчисленны въздох наполняют, и потом, яко дым, поставы нѣ мають* (УП к. 16 – п. 18 ст., 76); ціна – *безцѣнен* – “якому не можна скласти ціни; дуже цінний, дуже дорогий // перен: який має дуже велике значення для когось-небудь”: ... *котрого престол ест безцѣнен и слава неиспытана* (КО); 3) міра – *бєзмѣрний* – “якого неможливо або важко виміряти; неосяжний, безмежний”: *вслерѣчє, бє(з)мѣ(р)нос блекотанье* (Зиз. Лекс., 37).

Як бачимо, в XVI ст. спостерігається значне поширення прикметників з префіксом БЕЗ-. Частина їх була успадкована українською мовою з попередніх періодів, решта стала новотворами XVI ст. Основним для цього словотвірному типу був префіксально-суфіксальний спосіб творення, оскільки переважна більшість прикметників у XVI ст. утворювалася на базі прийменниково-іменникових сполучень за допомогою суфіксів, найпродуктивнішим серед яких був -Н-.

Пам'ятками української мови і літератури XVI ст. зафіксовано також незначну групу прикметників з префіксом БЕЗ-, які могли мати подвійну мотивацію, тобто співвідноситися не тільки з відповідним іменником, але і з безпрефіксним прикметником, утвореним від цього

іменника. Таке явище, з одного боку, не виключає можливості паралельного самостійного утворення префіксальних і префіксально-суфіксальних прикметників від абстрактних іменників, а з іншого – воно має семантичну (мотивуючим є абстрактний іменник) і структурну (спостерігається майже винятково в прикметниках із суфіксом -Н-) обмеженість. Тому стосовно мовного матеріалу XVI ст. можна говорити тільки про зародження й формування префіксації як самостійного способу творення прикметників за допомогою префікса БЕЗ-.

Список скорочених назв джерел

АЖ – Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582-1583 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К.: Наукова думка, 1965. – 191 с.

Арх. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. – Киев, 1858-1914.

Виш. Кн. – Книжка Иоанна мниха Вишенского ... // Иван Вишенский. Твори. – К., 1959. – С. 125-158.

Відп. ПО – Відповідь Іпатія Потія Клирику Острозькому // Памятники полемиической литературы в Западной Руси. – Пг., 1903. – Кн. 3. – С. 1041-1121.

Зиз. Лекс. – “Лексис” Лаврентія Зизанія / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 23-89.

КО – Незвісний твір Клирика Острозького (1599 р.) // Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в. – Т. 1. – С. 201-229.

Пам. – Памятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов. – Т. 4. – К., 1889.

ПЄ – Пересопницьке євангеліє 1556-1561 рр. / Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик. – Київ, 2001. – 703 с.

См. Кл. – Смотрицкий Г. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005.

Сур. – Суразький Василій. О единой истинной православной вѣрѣ... Книжица в шести отделахъ. – Острог, 1586.

УП к. 16 – п. 18 ст. – Українська поезія: Кінець XVI – початок XVIII ст. / Упор. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – К.: Наукова думка, 1978. – 431 с.

Література

1. Виноградова В. Н. Прилагательные с отрицательными приставками без- и не- в древнерусском языке XI-XIV вв. // Лексикология и словообразование древнерусского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 189-223.
2. Виноградова В. Н. Употребление образований с приставкой БЕЗ- в памятниках разных жанров XI-XIV вв. // Древнерусский язык: Лексикология и словообразование. – М.: Наука, 1975. – С. 191-207.
3. Виноградова В. Н. Имена с отрицательными приставками в древнерусском языке XI-XIV вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1967. – 16 с.
4. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наукова думка, 1978. – 207 с.
5. Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 166 с.
6. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфе-

мика: Проблемы и принципы описания. – М.: Наука, 1977. – 316 с.

7. Романовская В. Д. Словообразование прилагательных в древнерусском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1953. – 15 с.
8. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
9. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
10. Этимологический словарь славянских языков: Пра-славянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – Вып. 2 (*bez – dicatъ). – М.: Наука, 1975. – 215 с.